

Verwondering

Van Aharon Appelfeld verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos uitgevers

Het verhaal van een leven

Badenheim 1939

Het tijdperk der wonderen

Bloemen der duisternis

Tsili

De man die niet ophield met slapen

Plotseling, liefde

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Aharon Appelfeld

Verwondering

Vertaald uit het Hebreeuws
door Kees Meiling

Ambo|Anthos
Amsterdam

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

‘en naar elk volk naar zijn spraak’
Het boek Ester I. 22

Gepubliceerd met behulp van Institute for the Translation of Hebrew Literature, Israël en de Ambassade van Israël, Den Haag

ISBN 978 90 263 4335 3

© 2017 Aharon Appelfeld

© 2019 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,

Amsterdam en Kees Meiling

Oorspronkelijke titel *Timahon*

Oorspronkelijke uitgever © 2017 Kinneret, Zmora-Bitan, Dvir

– Publishing House Ltd.

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Inna Mosina/Trevillion Images Limited

Foto auteur © Hannah/Agence Opale

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor Judith, voor Meïr, voor Yitschak, voor Ilaniet, voor Batya,
die mij met veel liefde terzijde staan

I

Toen Irena wakker werd was het al acht uur. Het was volop licht en in de kamer hing een onaangename stilte, alsof het huis geheel en al verlaten was.

's Ochtends vroeg was in haar slaap doorgedrongen dat haar man gejaagd was opgestaan. Ze had geluk dat hij haar deze keer niet wakker had gemaakt. Hij had het huis met luid dichtslaande deur verlaten. De zweetgeur van zijn lichaam hing er nog, evenals een ingehouden wrevel.

Irena had de deken over haar hoofd getrokken en was weggezakt in een onrustige slaap.

Nu ze wakker was voelde ze zich opgelucht. De troebele beelden die haar slaap onrustig maakten waren weggezonden en uit haar geheugen gewist. Haar hoofd was leeg. Ze kwam haar bed uit en betastte haar slaperige benen, kleepte zich meteen aan en ging een kop koffie zetten.

In dit huis was ze geboren en van hieruit was ze naar school gegaan. Na zes jaar lagere school was ze in de winkel van de Joden gaan werken, die naast hun huis lag. En vanaf deze drempel was ze acht jaar geleden naar de kerk gegaan om te trouwen.

Toen ze trouwde leefden haar ouders nog. Ze waren daarna oud geworden en in hun laatste levensjaren gedesoriënteerd geraakt. In de laatste maanden van hun leven waren ze ten prooi gevallen aan

hersenschimmen en kwelden Irena gedurig. Maar al te vaak wreef ze haar onder de neus dat zij het huis en de grond eromheen zou erven en haar broer niet. Haar oudere broer was jaren tevoren overleden, hij was alcoholist.

De dood van haar ouders liet een leegte in haar hart achter, die gaandeweg werd opgevuld met kleine angsten en genoegens. Later overdacht ze vaak hun mislukte leven. Graag zou ze hen weer jong zien, maar dat haalde allemaal niets uit. Ze waren geheel verdwenen. Zelfs de vele grote en solide spullen die ze jarenlang hadden gebruikt, brachten geen beelden bij haar boven waarnaar ze verlangde. In haar nachtmerries zag ze hen precies zoals ze bij leven waren: vermoeiend, argwanend en verbitterd.

Na hun overlijden had ze nog korte tijd het idee gehad dat ze met haar echtgenoot gelukkig zou kunnen worden. Ze werkte in de boomgaard en in de groentebedden. Ze hield van de stilte die er hing en zat er uren achtereen op de grond te luisteren.

Soms verschenen er schilderijen uit de kerk voor haar geestes-oog, en net als in haar kinderjaren had ze het gevoel dat ook zij-zelf zich aansloot bij de stoet van de arme verschoppelingen van de Messias op weg naar Jeruzalem.

Aan het eind van de zomer belaadde ze de wagen met kisten vol vruchten en groente en vertrok naar de stad.

Door haar haastige vertrek en trage terugkeer kwamen haar angsten tot bedaren, en aan het begin van de herfst zat ze op het erf te kijken naar het ruisen van de bomen en de vlucht van de vogels.

Maar dat geluk, of hoe je het ook moest noemen, duurde niet lang. Achter elkaar voltrokken zich rampen. Overstromingen spoelden de terrassen weg en sleurden de boomgaard mee. En alsof dat nog niet genoeg was, werden de twee koeien – twee brave, gedweeë dieren – ziek en stierven allebei in dezelfde nacht. Alsof ze stiekem hadden afgesproken om samen uit deze wereld weg te glippen.

Toen ze 's ochtends de staldeur opende en ontdekte dat ze zich

niet verroerden, pakte ze een plank en porde ze in de zij. Omdat ze niet opstonden schold ze ze uit: 'Ik laat jullie niet zomaar doodgaan, ellendige rotbeesten!'

's Avonds vertelde ze haar man over de ramp. Zijn reactie was kil en afstandelijk: 'Ze stonden sowieso op het punt dood te gaan', en hij liep naar buiten om ze achter de stal te begraven.

Daarna zette Irena hem zijn avondmaal voor en ging tegenover hem zitten. Hij werkte het eten snel naar binnen en vroeg om meer. Ze treuzelde enigszins en hij jutte haar grommend op, zoals je lui vee opdrijft.

Al acht jaar was ze nu met hem getrouwd. Tegenwoordig deed hij denken aan een man die ooit vermogend was geweest, zijn bezit was kwijtgeraakt en niet langer belangstelling voor zijn vrouw of voor zijn eigendommen had, maar alleen voor de temperatuur van de soep die hem werd opgediend. Als die soep niet warm genoeg was goot hij die zonder iets te zeggen in de po.

Ze zette zich daar maar overheen en vroeg: 'Hoe was het op het werk?'

'Hoezo?' vroeg hij zonder op te kijken.

Irena wist het al: straks zou hij zijn nachthemd aantrekken, een glaasje wodka in zijn keelgat gieten en zeggen: 'Vrouw, we moeten naar bed.'

Ooit had zijn onhandige gestuntel iets ontroerends gehad. Nu riepen zijn bewegingen, zelfs als ze ingetogen waren, angst bij haar op.

'Ik heb hoofdpijn.' Ze probeerde onder de ellendige seks uit te komen.

'Je hebt altijd hoofdpijn!'

'Wat kan ik eraan doen?' vroeg ze, en daarmee legde ze haar zwakheid bloot.

'Denk er gewoon niet aan.'

'Mag ik even een natte doek op mijn voorhoofd leggen?' vroeg ze, in een poging de daad uit te stellen.

Deze smeekbede was eigenlijk vergeefs. Zodra hij zijn nachthemd had aangetrokken viel er niet langer aan te ontkomen. Desondanks zei ze: 'We hebben geen koeien meer. Ze zijn doodgegaan.'

'Je praat erover alsof ze bij je in de schoolbanken hebben gezeten.'

'Zeven jaar heb ik ze gemolken.'

'Nou en?' Zijn geduld raakte op.

Ooit was het anders geweest. Toen gingen ze eropuit om te wandelen langs de rivier, reisden soms naar de hoofdstad. Hij had haar geleerd te drinken, en meer dan eens waren ze samen dronken geworden; dan zei hij lieve woordjes tegen haar die ze graag hoorde.

Maar dit beetje geluk was snel als sneeuw voor de zon verdwenen. Hij kwam laatdunkend en geïrriteerd terug van zijn werk, verzwolg het gebraden vlees en vroeg om meer. De woorden waren als het ware in zijn mond verstomd: tegenwoordig gromde hij alleen nog maar. Ze nam zijn gegrom maar voor lief en werd vrijwel meteen belaagd door hevige hoofdpijn.

2

Ooit had ze hem gesmeekt haar lichaam te ontzien, maar nu wist ze dat dat niets zou uithalen. Hij zou de natte doek van haar voorhoofd rukken en ter plekke – meestal op de brede bank – zou hij met haar doen wat hij wilde.

Nog moeilijker waren de aanrandingen 's ochtends. Voordat hij naar zijn werk ging trok hij het nachthemd van haar lijf en zonder iets te vragen overweldigde hij haar. Ze kromp ineen van de pijn, maar hij deinsde nergens voor terug; hij verweet haar dat ze zich niet aan hem onderwierp.

‘Waarom ontzie je je eigen vrouw niet een klein beetje?’ waagde ze nu en dan aan hem te vragen.

‘Wááát?!’ vroeg hij met wijd open mond.

‘Die hoofdpijn maakt mijn leven tot een hel. Ik ga er echt aan onderdoor.’

Hij vertrok zijn mond tot een grimas. De gromgeluiden veranderden in een soort woorden en werden als lava uit een kolkende krater over haar uitgestort. Hij sprak over zijn eigen leven, het zware werk vanaf zijn kinderjaren, en over alle geschenken waaronder hij haar had bedolven – en wat vroeg hij nu helemaal? Een simpele gemeenschap. Zelfs de honden deden het met elkaar.

Irena was verbijsterd. Zijn gezicht begon nota bene te lijken op dat van haar vader wanneer die het gezin zijn gezag wilde opleg-

gen. Even stond ze op het punt voor hem te knielen en om vergeving te vragen, maar hij wist van geen ophouden; het was alsof hij niet praatte, maar met een bijl op een onwillig blok hout beukte.

Toen ze opstond en naar het fornuis liep zag ze glashelder het beeld van de dode koeien voor zich, en ze voelde een intens medelijden dat ze enige dagen had onderdrukt. 'Nu liggen zij in een kuil, en ik ben hier,' mompelde ze zonder goed te beseffen wat ze zei.

Ze schudde die gedachte van zich af, zette een kop koffie en ging aan tafel zitten. Het ochtendlicht verspreidde zich over de keuken en de eettafel. In de slaapkamer heerste nog duisternis en hing zijn zweetgeur.

Opeens golfde er een vloed van herinneringen door haar heen. Toen ze nog een klein meisje was nam haar moeder haar altijd mee naar de kerk. Ze liepen door de groene velden, kwamen langs de graanmolen en zaten een tijdje in de kroeg.

Hoewel het niet gebruikelijk is een glaasje wodka achterover te slaan voor het bidden, veroorloofde haar moeder zich dit kleine pleziertje om zich vanbinnen te verwarmen. Deze afwijking van het gangbare patroon was het geheimpje dat ze samen koesterden.

Na het bidden bewogen ze zich traag voort over de kronkelige paden. Haar moeder vertelde haar verhalen uit haar jeugd, en eens onthulde ze haar dat ze, voordat ze met haar vader was getrouwd, verloofd was geweest met een knappe jongeman die door de woest kolkende rivier was meegesleurd en was verdronken. Lange tijd had ze om hem gerouwd, maar ten slotte was ze, onder druk van haar ouders, met Irena's vader getrouwd.

Deze onthulling had diepe indruk op het meisje gemaakt.

Jaren verstreken. Haar moeder veranderde, sloot zich af voor haar omgeving. Haar gezicht kreeg een vreemde rode kleur en ze hield op met praten. Naar de kerk ging ze in haar eentje, alsof ze zich van iedereen afzijdig wilde houden.

Als ze terugkwam brandden haar ogen van de vele glaasjes wod-

ka die ze achterover had geslagen. Ze begon dan de buren uit te schelden, die zich ten koste van haar verrijkt zouden hebben, en ook haar neven kregen de nodige vegen uit de pan, omdat die nooit meer op bezoek kwamen. Zo werd ze langzamerhand oud.

Haar vader was evenmin tevreden in zijn laatste levensjaren, maar hij klaagde niet; hij vierde zijn woede bot op de beesten.

Het derde, sterke kopje koffie haalde Irena uit haar mijmeringen. Ze was opgelucht dat het helder weer was, er een aangename stilte hing en dat ze niet naar haar werk hoefde.

Sinds de overstromingen de terrassen hadden weggespoeld was ze niet teruggegaan om het land te bewerken. Aanvankelijk hielp ze de conciërge op school met vloeren schrobben en het schoonhouden van de binnenplaats, en sinds diens overlijden had ze zijn plek ingenomen. De kinderen vielen haar niet lastig en het grootste deel van de tijd was ze buiten bezig, op de binnenplaats. Als ze geen maaltijden voor Anton had moeten bereiden, zou ze er nog meer tijd doorbrengen.

Ook deze taak zat erop: de zomervakantie was aangebroken. De school was gesloten en op de beschaduwde binnenplaats was het stil. De kinderen zwommen in de rivier. Hun vrolijke kabaal galmde door het hele dorp.

Als Anton er niet was geweest, als hij haar niet met handen en voeten had gebonden, zou ze vertrekken om haar tante Janke te bezoeken, die ver weg in de bergen woonde.

Toen ze klein was nam haar moeder haar soms mee naar deze tante: een struise, ascetische vrouw. Haar eenzame huisje werd overschaduwd door de bomen van het bos. Ze was ongetrouwd en dat ze in de bergen leefde, zo ver weg van de mensen met hun jachtige bestaan, vond men onbegrijpelijk en was voortdurend onderwerp van spot.

Irena hield echter van haar stille manier van doen, van het huis en het erf dat geleidelijk overging in het bos.

‘Waarom bent u niet getrouwd?’ vroeg Irena haar eens in alle onschuld.

‘Ik weet het niet,’ antwoordde ze zonder een spoor van ergernis.
‘Maar vindt u het niet moeilijk zo alleen te leven?’
‘O, nee hoor, helemaal niet.’

Aan het eind van haar schooljaren – Irena was toen twaalf – nam haar moeder haar niet meer mee naar tante Janke. Thuis spraken ze zelden over haar en de herinneringen aan haar vervaagden langzamerhand. Pas toen Irena getrouwd was – om preciezer te zijn ongeveer twee jaar na haar trouwdag – kwam er verlangen naar tante Janke bij haar boven. Een paar keer had ze haar willen bezoeken, maar Anton stond haar dat niet toe.

Irena kwam overeind en liep naar de kast. Ze was zomaar opgestaan, zonder doel voor ogen, wat bij haar de verborgen wens opwekte die ze al zo lang had: vluchten, vluchten zolang het nog kon. Nu verbond dit verlangen zich met een duidelijk doel: naar tante Janke gaan. Niemand zal me in het bos vinden, en als ze me vinden... dan spring ik in de rivier. De gedachte dat de rivier haar onder de golven zou verbergen, was een van de aangename gedachten die ze bij zichzelf koesterde.

In haar kinderjaren zwom ze graag op de halfduistere plekken van de rivier of verborg ze zich in de struiken en bestudeerde uren achtereen de piepkleine beestjes die over de stengels klommen.

Een keer was er iets bijzonders gebeurd met een jong vosje. Het beestje overwon zijn angst voor haar, kwam naar haar toe en likte aan haar voetzolen. Deze vage herinnering maakte haar blij, en ze opende de kast en haalde haar winterjas tevoorschijn, maar hing die onmiddellijk terug.

3

Daarna liep ze gedachteloos naar het raam. Voor haar ogen speelde zich een verbijsterend tafereel af: de familie Katz – vader, moeder en twee dochters – stond op een rij voor de ingang van hun winkel. Moeder Katz droeg een blauw schort en haar zware bovenlichaam helde naar voren, als bij iemand die zijn pas inhoudt.

Haar echtgenoot stond naast haar in zijn gewone grijze kloffie. Een glimlach zweefde over zijn trillende lippen, alsof hij ergens op betrappt was terwijl hij onschuldig was.

‘Wat krijgen we nou?’ zei Irena en ze deed het raam open.

Nu kon ze hen beter zien. De manier waarop ze daar stonden, netjes op een rij, deed haar denken aan de kinderen op school, maar die gelijkenis ging natuurlijk niet helemaal op. Zij stonden daar stijf en stram, anders dan kinderen, die meestal staan te trap-pelen en tegen elkaar aan staan te duwen. Toen viel haar opeens het nakomertje op: Blanca. Haar oren waren net zo groot als die van haar vader.

Het was halftien en er viel verder geen mens te zien. In de tuinen achter de huizen stonden een paar vrouwen te schoffelen, wist ze. Enkele paarden graasden op de weide, en als het kabaal van de kinderen er niet was geweest, die in de rivier aan het poedelen waren, zou de stilte haast hoorbaar zijn.

‘Wat is dat nou?’ riep Irena hardop uit, maar ze hield zich met-

een in. Bij het horen van haar stem kwam er een gewapende politieagent uit het struikgewas tevoorschijn.

Wapens hadden haar altijd angst aangejaagd. Anton leende op oudejaarsavond een geweer van de boswachter, ging in de achtertuin staan en schoot op een willekeurig doel. Zijn grijns was dan angstaanjagend. Een keer bond hij een kip vast om die aan flarden te schieten. De vogel krijste hartverscheurend. Irena smeekte en smeekte: 'Schiet niet op 'm, slacht hem gewoon.' Maar hij negeerde haar smeekbeden. Hij hield pas op toen er van het beest alleen nog een bloederig klompje vlees over was.

Ze schudde die gedachte van zich af en sprak de bejaarde politiemans aan. 'Herinner je je mij niet?'

'Nee.'

'Ik heet Irena. Je kwam vroeger altijd bij ons binnenlopen.'

'Wat wil je?'

Irena was eerst ontstemd, toen moest ze erom lachen. Het tafereel buiten leek onwerkelijk, zelfs de muur die nog maar een paar weken eerder gepleisterd was. In haar dromen verschenen de burens nooit zo op een rij, maar gebogen over hun tonnen, waaruit ze gepekeld vis haalden.

'Waarom lach je?' vroeg de politieagent. Zijn stem leek die van een dove.

'Volwassen mensen staan toch niet op een rij?' zei ze, en ze merkte dat ze afstandelijk over hen sprak, alsof ze niet de burens waren bij wie ze in de winkel had gewerkt en van wie ze het huis had schoongemaakt, maar vreemden.

'Dat is op bevel,' antwoordde hij kil.

'Ze hebben een winkel. Wie moet de klanten straks bedienen? Zo meteen komen de arbeiders van de graanmolen. De mensen hebben brood en koffie nodig, suiker en zout. Zo is het toch?'

'De klanten moeten maar even wachten. Daar gaat niemand dood van.'

Met die woorden en de grijns die ermee gepaard ging snoerde

hij haar de mond. Ze wilde helder en duidelijk reageren, maar wat ze uitbracht leek nog het meest op het gegrom van Anton wanneer hij geïrriteerd of moe was. Net als in de droom van die ochtend voelde ze zich ook nu gebonden, maar deze keer was het alsof haar het spreken werd belemmerd.

De politieagent schoot haar niet te hulp. Hij bekeek haar met samengeknepen ogen en sceptische blik omdat ze moeilijk deed over iets wat hij volstrekt onbenullig vond.

Wat is er toch aan de hand? Waarom staan die mensen op een rij? Het is toch niet normaal om volwassen mensen zo op te stellen, wilde ze met nadruk zeggen, vooral om haar plotselinge sprakeloosheid de baas te worden, maar ook dat lukte haar niet. Ze mompelde ten slotte een verontschuldiging.

‘Je bemoeit je met zaken die je niet aangaan. Laat iedereen zich met zijn eigen zaakjes bezighouden,’ zei de politieagent, en hij draaide zich om naar het struikgewas en ging eronder zitten. Het kabaal van de kinderen in de rivier was enigszins tot bedaren gekomen.

Irena deed het raam dicht. Het gevoel dat ze nu alleen was en dat niemand haar nog langer tegensprak vervulde haar met opluchting.

Ze herinnerde zich verhalen over de politieman. Ooit, in zijn jonge jaren, waren de meisjes niet bij hem weg te slaan geweest. Hij was toen een uit de kluiten gewassen man. Hij was getrouwd geweest, maar hij was lichtzinnig en joeg zijn loon erdoorheen in de kroeg. Zijn echtgenote, een mooie, stille vrouw, had een eind aan haar leven gemaakt en sindsdien had zijn gezicht een ondoorgroendelijke uitdrukking gekregen, wat hem voortijdig oud maakte.

Zo af en toe was hij bij haar ouders binnen komen lopen. Haar moeder bood hem dan een glaasje wodka aan. Hij zat dan uren achtereen te praten.

De laatste jaren was hij niet meer langsgeslagen. Bijna de hele dag zat hij in zijn huis en 's avonds ging hij eropuit om in de vel-

den te patrouilleren. Niemand was bang voor hem. De kinderen daagden hem uit en dan schoot hij woedend in de lucht. Maar ook dat dwong geen enkel respect af. Hij had ingevallen wangen, en de mensen gingen hem uit de weg alsof hij een ernstige besmettelijke ziekte had.

Opnieuw deed Irena het raam open. ‘Herinner je je mij echt niet?’ riep ze.

‘Wie ben je dan?’

‘Ik heet Irena.’

Hij sloot zijn ogen, tikte tegen zijn voorhoofd en riep met luidde stem: ‘Irena, hoe kan het nou dat ik me dat niet herinner? Dat stomme hoofd van me, dat nutteloze hoofd!’

‘Ook mijn geheugen laat het meer dan eens afweten,’ zo schoot Irena hem te hulp.

‘Het mijne is zo lek als een zeef.’

‘Het kost me moeite op mijn benen te blijven staan.’ Opeens kwam moeder Katz tussenbeide. Ze richtte zich tot Irena. ‘Ik zou willen vragen of ik met mijn vermoeide benen op de grond mag gaan zitten.’

‘Stilte!’ riep de politieman vanaf zijn plek.

‘Ik heb moeite met staan,’ zei moeder Katz nogmaals, en ze wees daarbij op haar gezwollen benen. ‘Ik zak bijna in elkaar.’

‘Zo gauw ga je niet dood.’ De politieman sloeg een andere toon aan.

‘Maar haar benen doen pijn,’ zei Irena.

‘De mijne ook,’ zei hij, en hij tilde één broekspijp op. ‘Ook ik heb slechte benen, maar ik sta.’ Hij sprak met gezag, alsof er sprake was van een lot dat je eervol diende te dragen.

4

Nu hij weer wist wie ze was vertelde Irena hem dat ze van plan was naar de bergen te vertrekken om haar geliefde tante Janke te bezoeken, maar dat ze te laat wakker was geworden en dus die dag niet zou kunnen gaan.

‘Je hoeft nergens spijt van te hebben. Elk oponthoud is ergens goed voor,’ beweerde Iljitsj op gemoedelijke toon met zijn boerse accent.

‘Maar het is erg belangrijk voor me om mijn tante te bezoeken. Behalve haar heb ik niemand op de wereld. Alle andere tantes zijn inmiddels overleden,’ zei ze met ongeloof.

‘Hoelang heb je haar niet gezien?’

‘Sinds mijn jeugd.’

‘Ook ik heb een stokoude tante – wel honderd jaar oud, misschien nog ouder. Ik heb haar zeker dertig jaar niet meer gezien.’

‘Maar hoe weet je dan of ze nog wel leeft?’ vroeg Irena.

‘De mensen gaan naar haar op bedevaart om haar zegen te vragen.’

‘Ik,’ zei Irena, ‘zal naar mijn tante gaan, al kost het me mijn leven.’

‘Wil je haar om haar zegen vragen?’

‘Nee,’ zei Irena. ‘Ik wil haar zien, de muren van haar huis aanraken en naast haar zitten. Meer niet.’

Ze had het nog niet gezegd of ze voelde een lichte vervreemding opkomen, die als een muur tussen haar en de mensen in de doodstille rij stond. Ze kende de familie Katz goed, misschien wel beter dan haar ouders. Sinds haar jeugd had ze bij hen in de winkel gewerkt. En als volwassene had ze gewerkt in de kelder van hun winkel en op het lapje grond achter het huis. En nog weer later had ze geholpen de koopwaar uit te stallen. Bij de oudste dochter, Adela, had ze in de klas gezeten.

Maar nu was dat onwezenlijke gevoel van vervreemding sterker dan wat ook. Als Iljitsj er niet was geweest, zou ze dat kunnen onderdrukken en verklaren: wij waren burens, maar geen vrienden. Jullie riepen bij mij altijd een ongemakkelijk gevoel op, en dat kwam omdat jullie me het idee gaven dat ik sterker was, moediger en beter opgewassen tegen een zwaar leven. Maar ik ben heus niet zo sterk. Ook mijn benen zijn soms opgezwollen, maar ik klaag niet.

Ze wendde zich tot moeder Katz en vroeg: 'Waarom heeft Iljitsj jullie zo opgesteld?'

'Ik weet het echt niet,' antwoordde moeder Katz, alsof het om een volstrekt onbelangrijke kwestie ging.

'Ik zou klagen. Het is onmenselijk om jullie vanaf 's ochtends vroeg zo te laten staan.'

'Klagen tegen wie? Wij...'

Irena liet haar niet uitpraten en zei: 'Tegen de Duitsers. Iedereen beweert altijd dat de Duitsers cultuurdragers zijn.'

'Stond Iljitsj ons maar toe naar hen te gaan. Adela spreekt onberispelijk Duits.'

'Ik zal met Iljitsj gaan praten,' zei Irena op zakelijke toon.

'Dank je, Irena. Dank voor je goede bedoelingen. Moge God je behoeden.'

'Wees maar gerust,' zei Irena. 'Jullie hebben niemand kwaad gedaan,' zei ze tegen moeder Katz.

'Wat valt eraan te doen? Ik kom niet tot rust, overdag niet en 's nachts niet.'